

BÖDEY JÓZSEF:

Rákóczi József sírlaptöredéke mint bolgár egyházi emlék

Rákóczi József, a nagyságos fejedelem idősebbik fia, halálának és sírjának helye akkor lett probléma, mikor a Rákócziak szülőföldje, Zemplén megye, 1873-ban az országgyűléshez feliratot intézett a kuruc fejedelem és családja hamvainak hazahozatala ügyében, és a közhangulat nyomására ebből országos mozgalom támadt. Ennek eredményeként Rákóczi József hamvait is haza kellett hozni apjával együtt és 1906. október 29-én a kassai dómban örök nyugalomra helyezni.

A hazaszállítás előkészítése végett Thaly Kálmán, a kuruc kor kutatója és függetlenségi párti képviselő, vezetésével 1889-ben magyar küldöttség utazott Konstantinápolyba a holttestek föl kutatására. Itt a Galata nevű városrészben levő francia akkor már lazarisita Szent Benedek (Saint-Benoît) templom, de Rákóczi Ferenc korában még jezsuita Xavéri Szent Ferenc templom őrizte a számkivetésben elhunyt Rákóczi család hamvait.¹ Thaly e helyen kezdte el a Rákóczi-hamvak föltárását. A munkálatokat a fejedelem címeres és föliratos sírlapjánál kezdette, melyet neki József fia állíttatott.² Az emberi erővel megmozdíthatatlan fehér márvány síremlék alá oldalról ásattott be a magyar küldöttség. Mindjárt első nap, október 7-én délután az oda érkező Thaly Kálmán és Fraknói Vilmost azzal a hírrel fogadták a munkások, hogy koporsóra bukkantak. A két magyar történész azonnal leereszkedett a gödörbe. A látványt Thaly így örökítette meg; „Jól láttuk, hogy közvetlenül alatta, földdel, törmelékkel, mésszel födött fakoporsó fekszik éspedig szélesebb végével, vagyis a halottnak fejével a főhajó oldala és lábaival a fal felé (Északtól délnek). Elrendeltük, hogy a munkás a halottnak a feje fölött fekvő földanyagot, le egész a derektájjig, távolítsa el kellő óvatossággal.” Majd így folytatta: „Csakhamar kitűnt, hogy középtermetű ember koporsójával van dolgunk, — mire rögtön megjegyzém, hogy ez nem a fejedelem hamvait rejti magába.”³ Thaly meglepődötten emelte ki a koponyát, mely éppen a Rákóczi-címer alatt hevert, és azonnal fölfedezte, hogy nincsen megnyitva, pedig Mikes Kelemen a leveleskönyvében följegyezte, hogy Rákóczi Ferenc koponyájából egy darabot kifűrészelték a kiürítése végett. A csontváz közepes termete sem felelt meg az öreg fejedelem daliás alakjának. Minthogy Thaly biztosra vette, hogy a templom Rákóczi-kápolnájába, s még hozzá Rákóczi sírlapja alá idegen holttest nem kerülhetett, és minthogy Zrínyi Ilona holtteste mellett hamarosan megtalálta Rákóczi Ferenc természetes, díszruhás és megfűrészelt koponyájú csontvázat, végeredményben a következő megállapításra jutott: „Kimondom véleményemet, hogy ezen közvetlenül Rákóczi Ferenc fejedelem címeres sirtáblája alatt nyugovó középtermetű férfiholttest nem lehet másé, mint a nevezett fejedelemnek az 1738. évi táborozás közben, Csernavodán, élete 38. évében elhalálozott idősebbik fiáé: Rákóczi József herceg, erdélyi trónkövetelőé.”⁴ Állítását semmiféle tárgyi bizonyítékkal nem

¹ Fehér Géza: Isztambul és környéke. Panoráma külföldi utikönyvek. 2., javított és bővített kiadás. Bp. 1974. 39.

² Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. 3. kötet. Bp. 1910, 705.

³ Thaly Kálmán: Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása. 2. bővített kiadás (a továbbiakban: Thaly, 1893). Bp. 1893, 208.

⁴ Thaly 1893, 210.

támaszthatta alá. A csontváz mellett Thaly nem talált sem ruhamaradványokat, sem fegyvert, sem ékszert. Ezt úgy magyarázta meg, hogy a koporsó holttestét föltehetőleg a templom 1839. évi tatarozásakor kifosztották. A sírrablók a koporsó beszakadt fedelét sem pótolták, csak sietve leöntötték az egészet mésszel, ami befejezte a maradványok teljes pusztulását. Rákóczi Józsefre vonatkozólag sem apja sírlapján, sem másutt külön a kápolnában semmi említés, semmiféle följegyzés nem volt található. Thaly e körülményt azzal próbálta igazolni, hogy Rákóczi József földi maradványait csak titokban szállíthatták oda, mivel arra török részről engedély nem érkezett, így neve sehol nem szerepelhetett. Fejtegetését Thaly költői szárnyalással így fejezte be Rákóczi Józsefre vonatkozólag; „S most itt pihen atyja mellett a galatai Saint-Benoit egyházban. Akitől életében el vala szakítva: azzal a halál egyesítette.”⁵ Itt Thaly arra céloz, hogy József nevű fiát Rákóczi Ferenc utoljára csecsemőkorában láthatta, mert Bécsben szinte fogolyként őrizték és csak 1734-ben sikerült megszöknie, de apjával már nem találkozhatott.

Annyi bizonyos, hogy Rákóczi József a halála előtt tollba mondott végrendeletében határozottan kifejezte utolsó kívánságaként, hogy apja mellé temessék el Konstantinápolyban, a jezsuiták templomába. E célból a francia jezsuiták részére háromezer piastert hagyott azzal a kéréssel, hogy lelke nyugalmaért imádkozzanak és halála napján minden évben ünnepi misét mondjanak.⁶ Ennek alapján joggal állítható, hogy elsősorban a konstantinápolyi jezsuitáknak volt gondjuk Rákóczi József földi maradványainak a begyűjtésére pusztán anyagi érdekből, noha az összeg fölvételéről írásos följegyzés nem maradt. Persze más is elvégezhetette a holttest átszállítását. Személyi ellentétek ellenére megcsinálhatta ezt Mikes Kelemen, mikor halála után 1739. június 5-én indulva „Csernovodá”-ból Bukarestben, majd Iași-ban járt, s visszafelé menet ismét Bukaresten keresztül a bolgár területek érintésével, tehát bizonyára ugyancsak Ruszén át tért meg Rodostóba 1740. június 21-én.⁷ De megszervezhette a szállítást Rákóczi József régi bécsi barátja, a török pasává vedlett Bonneval, akire végrendeletének a teljesítését bízta. Törődhetett egykori ura földi maradványaival Csáky Mihály, egyik tábornoka, akit halála után a törökök basbuggá neveztek ki a bujdosó magyarok élére. Elősegíthette végül bátyja végakaratainak teljesülését Rákóczi György, aki 1742-ben⁸ vagy más verzió szerint 1741-ben ismét ellátogatott keletre. Sokáig ezt az útját a történetírás kétségbe vonta, minthogy Mikes Kelemen nem említette a leveleskönyvében. Azóta azonban Mikesről bebizonyosodott, hogy a rodostói bujdosók élén éppen ő részesítette ünnepélyes fogadtatásban a második Rákóczi fiút,⁹ csakhogy szándékosan elhallgatta. Bár nyilvánvalóan ennek az útnak Mária Terézia uralkodása elején politikai célja is lehetett, — Rákóczi József terveinek a folytatása, Rákóczi György ekkor okvetlenül rendezte bátyja függő ügyeit és gondoskodott végrendeletének végrehajtásáról. Rákóczi Györgyről bizonyosan föltételezhető, hogy ha előtte már más nem tette meg, gondoskodott bátyja hamvainak Konstantinápolyba szállításáról és a Rákóczi-kápolnában való elhelyezéséről.

Holttestnek titkos szállítására adhatott elég ötletet II. Rákóczi Ferenc földi maradványainak Konstantinápolyba juttatása. Ugyanis ezek szállítását sem engedélyezte a porta, hiszen ellenkezett a török szokásokkal, de szemet hunyt fölötte, mikor megtörtént. Césare Saussure és Mikes Kelemen, akik az egészet végrehajtották, elég részletesen leírták a műveletet, — a francia szabadon és teljes nyíltsággal, az utóbbi tartózkodóan, minthogy keleten maradt. Eszerint úgy vitték át Rodostóból, hogy mikor engedélyt kaptak Rákóczi Ferenc ingóságainak konstantinápolyi tűzbiztos raktárakba vitelére, az előre elkészített 22 teljesen egyenlő nagyságú és alakú láda

⁵ Thaly 1893, 186.

⁶ Thaly Kálmán: Az utolsó erdélyi trónjelölt történetéhez. Történelmi Tár, 1890, 415.

⁷ Zágonyi Mikes Kelemen Törökországi levelei. A leveleket az eredeti kézirat alapján kiadja Miklós Ferenc. (Négyesy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán, Erdődi Béla bevezető tanulmányaival és Edvi Illés Aladár képeivel. Emlékkiadás). Franklin, Bp. 1906 (A továbbiakban: Mikes 1906), 176—185.

⁸ T. K. [Thaly Kálmán]: III. Rákóczi György 1742-ben még élt. Századok 2 (1868) 586—7.

⁹ Thaly Kálmán: Történelmi bevezetés. Mikes 1906: XXXI.

egyikébe rejtették Rákóczi Ferenc koporsóját a holttestével együtt. E ládát aztán Konstantinápolyba érve Mikes azzal az üreggyel, hogy könyvvel van tele, a jezsuiták rendházába szállította. A papok aztán éjnek idején titkon temették el a fejedelmet, többször hangoztatott kívánsága szerint, Zrínyi Ilona mellé a Galata városrészben fekvő Xavéri Szent Ferencről elnevezett jezsuita templomba, és pedig az úgynevezett Rákóczi-kápolnába, hova ő még életében szép oltárt emeltetett. Mindez mintegy három hónappal Rákóczi Ferenc halála után, 1735. július 6-án történt.¹⁰ Természetes, hogy e kockázatos szállítás csak azért sikerülhetett, mert, amint Mikes is megírja, a ládákat a törökök nem ellenőrizték!

Valószínűleg hasonló módon hozatta legalább Rákóczi György a bátyja hamvait Konstantinápolyba vagyont érő ingóságaival együtt, melyekről a ruszei (ruszcsuki) kádi hivatalos jegyzéket készített,¹¹ Regina Rusiecka lengyel felcsernő pedig, aki őt Vidinben kezelte, elég valóságúhően megemlékezett emlékirataiban.¹² Rákóczi József ingóságait bizonyosan az öccse vette magához, mert nyomtalanul eltűntek. A hamvak szállításáról ezúttal Mikes ugyanúgy szándékosan hallgatott, ahogy Rákóczi György konstantinápolyi látogatásáról is tette.

Rákóczi Józsefről a Rákóczi-kápolnában véleményem szerint nem a titkos szállítás miatt nem állítottak sírtáblát, mert akkor apjának sem állíthattak volna, hanem amiatt, hogy Rákóczi Józsefet a bécsi udvar áskálódásainak eredményeképp XII. Kelemen pápa 1738. szeptember 9-én kelt külön bullájában kiközösítette a katolikus egyházból.¹³ A jezsuiták joggal nem kívánták dokumentálni azt, hogy a pápával dacolnak. Bizonyára ezért nem vezették be pénztárkönyvükbe sem a Rákóczi József által részükre végrendeletileg biztosított összeget.

Föltehetőleg tehát Thaly Kálmán Rákóczi József hamvait találta meg apja sír lapja alatt jeltelenül. Elfogadható érvelése ellenére 1904-ben, amikor a tetemek agnoszkálására sor került, Thallóczy Lajos, jeles Balkán-kutatónk, aki a magyar kormányküldöttség tagjaként járt ekkor Konstantinápolyban, aggályoskodni kezdett. Fölvetette ezzel Rákóczi József elhalálozási helyének a problémáját, azt, hogy hol keresendő a Mikes Kelemen által emlegetett Csernavoda. Ő ezt a dobrudzsai, román Csernavodával (Cernavodă) azonosította.

Konstantinápolyban Thallóczy Lajos elhatározta, hogy ellátogatót a dobrudzsai Csernavodába. Nevezetes Úti Naplójába 1904. december 13-án ezeket jegyezte be rá vonatkozólag: „Reggel Thalynak kimerítő levelet írtam az eddigi dolgokról. . . s megkérdeztem Csernavodába tervezett kirándulásom iránt való nézetét. Ugyanis minthogy Mikes Kelemen azt írja levelében, hogy Rákóczi Józsefet ő temette el Csernavodában, egy kis görög templomban és hogy a porta nem adta meg az engedélyt a Konstantinápolyba vitelhez, ha ez állana, akkor a Thaly által agnoszkált Rákóczi József-féle tetemek, melyek a galatai St. Benoit egyházban, a Rákóczi-féle feliratos sírkő alatt nyugszanak, voltaképp nem is a Rákóczi Józseféi. Thalynak érvelése engem teljesen meggyőz, mert Rákóczi-kápolnában más nem nyugodhatik, mint a Rákóczi-családhoz tartozó egyén. Ha azonban valaki Csernavodában megtalálná Rákóczi József hamvait, illetőleg egy emlékkő alatt csontokat, ez a dolgot komplikálná. Ezért akarok én Csernavodába menni.”¹⁴ Út közben Thallóczy Lajos tovább tépelődött: „Ugyanis kétségtelennek tartom, hogy Rákóczi József te-

¹⁰ De Saussure Cezárnak, II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—39-ből és följegyzései 1740-ből, a fejedelem utolsó éveiről, haláláról, végrendeletéről és emlékiratairól. Közli Thaly Kálmán. Bp. 1909, 277—8. — Mikes 115. levele. Vö. Mikes Kelemen összes művei. 1. kötet: Törökországi levelek és misszilis levelek. Szerkeszti Hopp Lajos. Bp. 1966. (A továbbiakban: Mikes 1966), 680—681.

¹¹ Цветкова, Бистра: Турски извори за историята на правото в българските земи. (Török források a bolgár földek jogtörténetére.) 2. kötet. Szófia, 1971, 174—5, 230.

¹² Mikes 1966: 707—8.

¹³ Rákóczi József kiközösítése a debreceni piarista templomban. Kalazantinum, 19 (1913) 96—98.

¹⁴ Thallóczy Lajos: Úti napló. 1904. évi december hó 4—december 30. A helyszínen a maga használatára feljegyezte a magyar kormány kiküldöttje. Nyomatott bizalmas kézirat gyanánt öt példányban. Második példány. Bp. 1905. 32.

temei Konstantinápolyban nyugosznak, minthogy Mikes azt írja, hogy Csernavodában temették el és a porta nem adta meg az engedélyt a hazavitelre, és noha Thaly Kálmán nem tartotta szükségesnek odautazásomat, mégis elmentem oda személyesen meggyőződni arról, hogy ott Rákóczi József tetemeit nem lehet megtalálni. Mertha véletlenül egy feliratos kő alatt megtalálnók a tetemetek, akkor két Rákóczi József volna előttünk és ez a kérdést hitelesség tekintetében nagyon komplikálná. Ezért éppen Thaly Kálmán állításának erősítésére szántam rá magam, hogy a ma induló Regele Carol nevezetű román hajóval Konstancába és onnan Csernavodába megyek.”

Thallóczy az al-dunai hid melletti dobrudzsai román Csernavodában körülményes megérkezése után szétnézve megállapította, hogy a falunak csupán két temploma van, egy 1894-ben épült új görög temploma és egy régebbi mecset. Ezek után minden további reménykedésétől megfosztotta az az értesülése, hogy a régi Csernavodát áradás következtében áttelepítették, sőt időközben a Duna medre is megváltozott. Tovább érdeklődött Thallóczy, de csak azt tudta meg, hogy a szomszédos Medgidiában (nála Medsidie) voltak régi tábórok. Sikertelen útjának végső összegezése ez lett: „Körülbelül két és fél órai járkálás után, miközben megjártuk még a régi csernavodai telepet is, kiderült, hogy itt Rákóczi József hamvait megtalálni nem fogja senki, és pedig valószínűleg már azért sem, mert az ide valósi nép semmi kegyelettel nem viseltet a holtak iránt. Rákóczi József tetemeit bevitték Konstantinápolyba, és ez annál is inkább bizonyos, mert a jezsuitáknak anyagi és erkölcsi érdekük volt, hogy a tetem biztos eltemetéséről gondoskodjanak.”¹⁶ E viszontagságos téli útja árán Thallóczynak sikerült saját tudós lelkiismeretét annyira megnyugtatnia, hogy tovább nem is kutatót, s beadta derekát.

A romániai Csernavodából Konstantinápolyba visszatérve folytatta a kuruc vezetők földi maradványainak előkészítését a hazaszállításra. Uti naplójában Rákóczi Józsefekre vonatkozólag 1904. december 20-án ezeket jegyezte föl: „Délután 3 óraker felemeltük a Rákóczi Ferenc fejedelem sírlapját és alatta megtaláltuk teljesen Thaly Kálmán előadásának megfelelőleg Rákóczi József, vagyis egy fiatalabb, 35—40 év közti férfinak a maradványát, mész közt majdnem épségben. A testmaradványok; az ép koponya (lefényképeztettem), medence, hátgerinc, a 2 felső combcsont, a 2 alsó combcsont, felsőkar, a két alsókar, 24 bordadarab, kulcscsontok, 2 lapocka, 23 csigolya, nyelvecsont, a mellcsont, apróbb kisebb csontok, 35 kéz- és lábhoz való csont.”¹⁷

Rákóczi József földi maradványai ezek után 1906-ban érkeztek haza apja, II. Rákóczi Ferenc hamvaival együtt országos ünnepségsorozat közepette. Budapesten a menet az azóta így elnevezett Rákóczi úton haladt végig a Szent István bazilikából jövet, ahol föl voltak előzőleg ravatalozva. A Keleti-pályaudvaron tették őket vonatra, — a többi kuruc vezetők társaságában. Rákóczi Józsefet aztán végleg a kassai dómban helyezték apja mellé örök nyugalomra a dóm kriptájában, külön címeres szarkofágban, 1906. október 29-én. Hazahozták akkor Törökországból a bujdosó kurucok sírlapjait is, úgy hogy az eredeti helyen csak másolataikat hagyták, vagy emléktáblát helyeztek el. Sajnos a szállítás során némelyik megsérült, — Zrínyi Ilonáé sok darabra tört.

Thallóczy Lajos dobta be a tudományos köztudatba a Mikes Kelemen-féle Csernavodának a dobrudzsai Csernavodával való azonosítását, ami azóta is állandóan kísért.

Meglepő, hogy Thaly Kálmán éppen az általa kiadott okmányokból tudta, hogy Rákóczi József bolgár területen halt meg. Pontosan 1892. május 15-én a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados emlékünnepeén olvasta föl Rákóczi Józsefről e mondatot: „November 10-én, a bolgárországi Csernavodán, — az Al-Duna partján — elhunyt.”¹⁸ Nyilvánvalóan a szláv nevű román faluról feltételezte, hogy egykor Bulgáriához tartozott, tehát az azonosításból nem csírált problémát, — különben figyelmeztette volna Thallóczyt.

¹⁵ Thallóczy: 89—90.

¹⁶ Thallóczy: 92.

¹⁷ Thallóczy: 67.

¹⁸ Thaly 1893: 186.

Thallóczyval azonos nézeten volt a korszak másik Rákóczi-kutatója, Forster Gyula. Egy hivatalos jelentésében így összegezte álláspontját: „Rákóczi József, a fejedelem idősb fia, az 1738. évi táborozásban Csernavodában, Oláhországban, november 10-én halálozott el s november 7-én kelt végrendeletében kifejezett kívánságához képest atyja mellé temettetett el a St.-Benoit-egyházban. Földi maradványait Thaly 1889-ben szintén megtalálta és meg is állapította azonosságukat, mint ezt a Magyar Történelmi Társulatnak 1892. május 15-én tartott felolvasásában bejelentette. Thallóczy a többször idézett alkalommal kiásatta Rákóczi József csontjait is, megállapította azonosságukat és cédrusfa ládába téve azokat visszahelyezte az atyja hamvait tartalmazó sírláda mellé.”¹⁹

Thallóczy semmi eredményt föl nem mutató föltevéséhez csatlakozott Mikes Kelemen Törökországi leveleinek legújabb, bőséges jegyzetekkel ellátott, impozáns külsejű kritikai kiadása, mely Hopp Lajos szerkesztésében és Hazai György alapos török vonatkozású jegyzeteivel 1966-ban jelent meg. Benne a Csernavodára vonatkozó általános jegyzet, amelyre rendszeresen történik hivatkozás a könyvben, így kezdődik: „Mikes jellemzése megfelel a valóságnak.”²⁰ Pedig Mikes Kelemen faluleírása elég hevenyészett, sok falura ráillik. Első, 133. számú levelében e szavakkal jellemezte a falut: „Csernavoda, igen ocsmány helyt vagyon, de nagy falu, szép házak vannak benne. Fele oláhok, fele bolgárok lakják kevés török. De gazdag kereskedők vannak itt. Mind inkább Erdélyben kereskednek. A házak mind egy formára vannak építve. Többet is írnek, ha volna mit.” Az új Mikes-kiadás ugyanezen jegyzetének folytatásából megtudjuk, hogy a román helység régi török neve „Bogazchivi” volt, ami számunkra a továbbiakban még fontos lesz. A jegyzet még arról tudósít, hogy a csernavodai Mikes-leveleket lefordították románra, mint romániai történelmi dokumentumokat. A jegyzetíró más helyen²¹ még azt is elárulja, hogy Thallóczy nyomán maga is újra a romániai Al-Duna menti Csernavodában kereste Rákóczi József sírhelyét 1959-ben, természetesen minden kézzel fogható eredmény nélkül. Pontosan ezeket írja: „Az akkori 'görög templom' feltehetőleg a mai török mecset helyén volt — mondotta a helybeli török pap 1959-ben Csernavodán jártunkkor.” Egyébként az új Mikes-kiadás ilyen merev álláspontja meglepő, mert egyes jegyzetei tartalmaznak Csernavoda románságát cáfoló adatokat is, tehát a jegyzetek egymásnak ellentmondanak.

(Az új, sorozatos Mikes-kiadás szerkesztője, Hopp Lajos azóta változtatott véleményén. Bulgáriai látogatásakor a bolgár történészek már helyesen tájékoztatták. Ezért nevezett Mikes-kiadásáról nemrég így írt: „Ott még tévesen a romániai Csernavodával véltük azonosnak a valóban ruszcsuki járásban levő Cservena Voda falut. Miatev Péter (= Petár Mijatev) szives közlése nyomán helyesbítjük ezt.”²²)

Csak mellékesen legyen szabad megjegyeznem Rákóczi József halálhelyének sajátos változataként az Új Magyar Lexikon megfelelő 5. kötetének sajnálatos tévedését, mely 1961-ben látott napvilágot. A Rákóczi Józsefről írott címszó utolsó mondata ugyanis így hangzik: „Rodostóban halt meg.” Kenyeres Ágnes Magyar életrajzi lexikonjában (II. köt., 1969) viszont Rákóczi József elhalálzásának helye: „Cernavoda, Dobrudzsa”.

A forrásokat elemző történészek műveikben rendszeresen kihangsúlyozzák, hogy a Mikes Kelemen által sűrűn emlegetett, s Rákóczi József halálzási és temetkezési helyéül szolgált Csernavoda bolgár területen fekszik. Csak lokalizálását nem kísérelték meg.

Így hirdette ezt a múlt század derekán Nagy Iván geneológusunk többkötetes művében „Rákóczi” címszó alatt: „József atyja halála után az emigráció fejűl állott és betörést kísérelt,

¹⁹ Forster Gyula: Rákóczinak és bujdosó társainak síremlékei a külföldön és a hazában. Hivatalos jelentés. Bp. 1913, 8.

²⁰ Mikes 1966: 698—9.

²¹ Mikes 1966: 714.

²² Hopp Lajos: „Misia vagy Bolgárország” régi magyar krónikásai. Filológiai Közöny 20 (1974) 1—2: 38—66, 51. lapon 16. jegyzet.

mely meghiúsult, s melyhez járult még a pápai excommunicatio is. Meghalt Bolgárországban Csernavodán (így!) 1738. november 10-én.”²³

Helyesen tette Rákóczi József halálának helyét 1928-ban Bulgáriába Keresztes Kálmán genealógiai tanulmányában, így írva róla: „. . . meghalt 1738. november 10-én Csernavodán, Bulgáriában.”²⁴

Markó Árpád Rákóczi-kutatónk 1940-ben ezt írta: „József 1738. november 10-én Csernavodán (Bulgáriában) hosszas kínlódás után meghalt.”²⁵

Jól tudta Csernavoda bolgár voltát a francia Rákóczi-kutató Émil Pillias, aki egyik cikkében kifejezetten ezt írta Rákóczi Józsefről: „. . . allait mourir a son tour a Csernavoda en Bulgarie”,²⁶ másikban viszont Rákóczi József végrendeletéről jegyezte meg, hogy a bulgáriai Csernavodán készült („testament rédigé a Cernavoda en Bulgarie. . .”).²⁷

E második csoportban fölsorolt kutatók azonban, mint említettem, nem kísérelték meg a mikesi Csernavoda megkeresését a mai Bulgária térképén. Nincs kizárva, hogy ki nem mondottan egyesek Thallóczyhoz hasonlóan a romániai Csernavodára tekintettek. Pedig a források összevetésével a mikesi Csernavoda megtalálható Bulgáriában.

Vegyük sorra előbb az általános utalásokat.

Rákóczi József és környezete jól tudták, hogy bolgár területen tartózkodnak. Kiténik ez a fiatal fejedelem által halálos ágyán tollba mondott francia nyelvű végrendeletének pontos keltezéséről: „Fait a Chernavoda en Bulgarie. . .”²⁸ (A többi francia nyelvű, Rákóczi Józseffel foglalkozó okmányokon a falu nevének írásmódja: Czernavoda.²⁹)

Rákóczi József kifejezetten bulgáriai elhalálozását tanúsítja az esemény századában az igen hibátlanul értesült nagyszebeni Siebenbürgische Quartalschrift 1795. évi negyedik évfolyamában megjelent cikk, amely nyilván propagandacélból sok arcátlanságot halmozó gyalázkodás után ezzel zárja a fejedelemfi életének kurta ismertetését; „. . . seine ausschweifende Lebensart verzehte (így!) ihn bald in den elendsten Zustand, in welchem er mit Ende des Jahres 1738 in der Bulgarei starb.”³⁰

Már pontosan tájékoztatnak Csernavoda helyéről a Rákóczi-emigrációra vonatkozó török okmányok, amelyeket Karácson Imre gyűjtött össze, és Thallóczy Lajos előszavával 1911-ben jelentek meg nyomtatásban. Bennük a község neve Karácson olvasata szerint rendszeresen „Csernovi” és egyszer sem „Boğazköy”, mely utóbbi a dobrudzsai falu török neve. A törökök tehát a bulgáriai és romániai falut jól megkülönböztették. A török közigazgatás hivatalnoki gondossággal mindegyik rendeletben szabatosan meg is jelölte a község helyét e váltig ismételt körülírással: „a ruszcsuki járásban levő Csernovi falu”.³¹ Eszerint világos tehát, hogy itt csakis a törökül Ruszcsuknak (régii magyar nevén népetimológiával 1503 óta dokumentáltan Oroszcsfuknak) nevezett mai Rusze város környékéről lehet szó. (Furcsa, hogy e török okmányok, amelyekhez Thallóczy előszót is írt, nem indították említett tétele fölülvizsgálatára!)

²³ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 9. kötet. Pest, 1862, 603.

²⁴ Keresztes Kálmán: A Rákócziak. Második, befejező közlemény. Turul 42 (1928) 3—4: 103.

²⁵ Markó Árpád: A Rákóczi-család legutolsó tagjai. Turul 54 (1940) 3—4: 80—87, 82.

²⁶ Pillias, Émil: Paris, ville des Rákóczi (1713—1780). Études Hongroises 14—15 (1936—7) 147—93, 164.

²⁷ Pillias, Émil: Josepha-Charlotte, la dernière des Rákóczi. 1736—1780. Revue d'histoire comparée 25 (1947) 208—18.

²⁸ Mikes 1966: 711.

²⁹ Thaly 1890: 401—23.

³⁰ Siebenbürgische Quartalschrift 4 (1795, Hermannstadt) 90.

³¹ Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai (1717—1803). Bp. 1911, 115 (122. okmány), 116 (123. okmány), 117 (124. okmány) stb.

Hasonlóképp Ruszéhez, azaz régi magyar nevén Oroszcsikhoz közeli helységnek mondja Csernavodát Thököly Imre titkára, Komáromi János a Balkánon keresztül vezető útjuk során készült naplójában: „. . . alább érkezünk úgymint tizenhetedik Octobris 1697 Oroszcsikra; ez a Duna parton fekszik, nagy török város, vára is van és portusa (= kikötője) minden dunai furkatáknak (= dereglyének), sajkáknak, éléshajóknak. Itt lakik az dunai kapitány, Basa, és itt mindennek nagy olcsósága vagyor. A szőleje mindenképp olyan, mint a mazsolyaszőlő, a tokaji hegyen sem terem szebb, az bora is olcsó. Itt már a furkatáról kiszállottunk és mulattunk négy napokig. Huszonkettődik Octobris, Itt lóra ülvén háltunk meg Csarnavoda nevű görög faluban.”³²

Mikes Kelemen útleírása kiegészíti Komáromi adatait, mert Vidinből jövet, Thökölyékhez hasonlóan, Rákóczi József és emberei is Ruszénél szálltak ki a hajóból. Ruszei (oroszcikli), 142. levelének végén ez áll: „Innét már csakhamar Tsernavodára megyünk.”³³ S a 143., már Csernavodán keltezett levélben adja az út leírását; „Az elmúlt holnapnak 19-ik napján indulánk meg Orosztsikról. Három vagy négy óra múlva ide is érkezünk. . .”³⁴ Tehát a mai Ruszéből lovon, illetve szekéren az utazás 3—4 óráig tartott. Mindebből aztán kitűnik, hogy szó sem lehet itt a dobrudzsai román Csernavodáról, hisz Ruszéből manapság sem lehet eljutni ennyi idő alatt oda, hát még akkor! Nyilvánvalóan Rákóczi József és hívei nem a román, hanem valamilyen bulgáriai Csernavoda nevű faluban tartózkodtak, éspedig a mai Rusze város közelében, — amint erre a török okmányok minden egyes alkalommal utaltak.

Ezen előzmények után a probléma megoldásában a következő lépés Csernavoda község megkeresése Bulgária mai térképén. Erre tudtommal elsőnek Szamota István vállalkozott Komáromi naplójával kapcsolatban, és sikerrel. Szamota István 1892-ben Thököly titkárának, Komáromi (nála Komáromy) Jánosnak az idézett naplóját közzétéve Csernavodát „Cservenavodának” írta át, annak jeléül, hogy a Rusze melletti faluval azonosította. Nála Komáromi szövege így hangzik: „Itt lóra ülvén háltunk meg Cservenavoda nevű görög faluban.”³⁵ Szamota jegyzetet, magyarázatot nem fűzött teljesen kifogástalan azonosításához. A Ruszétől délkeletre mintegy tizenhét kilométer távolságra fekvő és a mai bolgár helyesírás szerint két szóba írt Cservena voda (Червена вода) község valóban ott fekszik, ahol Komáromi és Mikes Csernavodáját keressük.

Szamota István helyes azonosítását magáévá tette Négyesy László az 1906. évi Mikes-díszkiadáshoz írt Mikes-életrajzban. Itt Csernavoda említésekor zárójelben megjegyzi: „. . . (pontosabban; Cservena voda, Ruszcsuk mellett). . .”³⁶

E bulgáriai Csernavodához képest a romániai Csernavoda számításba nem jöhet stratégiai megfontolásból sem. Ezt a falut Ruszén és az átellenben levő Giurgiun (Gyurgyevón), Ploesztin és Bukaresten keresztül Brassóig szinte nyílegyenesen vezető út köti össze Erdéllyel, míg a román teljesen oldalt esik e céltól. Mivel a bolgár faluból könnyen szemmel tartható Erdély, egykor még II. Rákóczi Ferenc szemelte ki toborzóhelynek; amikor szóba került erdélyi fejedelemségének török segítséggel való visszaszerzése.³⁷ Rákóczi József tehát apja választásának nyomdokain haladt.

³² Nagy Iván: Magyar történelmi naplók a 16—18. századból. Pest, 1861, 9—12.—Бюден, Йожеф: Унгарски емигранти в България (Bödey József: Magyar emigránsok Bulgáriában). Унгария България. Издание на Дирекция на печата, (Magyarország—Bulgária. A Sajtó-főnökség kiadványa), Szófia, 1948, 40—45. — Бюден, Йожеф: Пътят на унгарски емигрант през България в XVII в. (Bödey József: Magyar emigráns útja Bulgárián át a XVII. században.) География 2 (1951—52) 2: 14—5.

³³ Mikes 1906: 172.

³⁴ Mikes 1906: 173.

³⁵ Szamota István: Régi magyar utazók Európában 1532—1770. Az előszót írta Vámbery Ármín. Nagy-Becskereken, 1892, 329.

³⁶ Négyesy László: Mikes Kelemen élete. (Mikes 1906: VII—XIX.) XV.

³⁷ Mikes 1966: 430.

A bolgár történettudomány a Csernavoda helynevet eleve a Rusze melletti Cservena vodával azonosította. Rajta kívül a falu nevének több változatát tartja nyilván. Mivel a Ruszéből Konstantinápoly felé vezető fontos nemzetközi út mentén feküdt, a falu neve számos nyugati régi utinaplóban, portai követi jelentésben szerepel. Nevének legrégebb változata az 1585-ből való Cerno-Waivoda Jacques Bongars francia diplomatánál,³⁸ melyet Szamota István is közölt.³⁹ Ugyanígy említi 1595-ben Pavel Georgević.⁴⁰ Komáromi Jánosnál 1697-ben megjelenik a Csarnavoda, mint a mikesi Csernavoda változata. Ugyanez a változat található Karsten Niebuhr dán utazónál 1767-ből,⁴¹ aki két óra alatt ért a faluból Ruszéba. Ide tartozik Gugumos 1789-ből származó Tschernavoda változata,⁴² aki a falu óratornyát csodálta meg. Az 1700-ból való Tschernova változat, mely Wolfgang von Oettingen osztrák követ beszámolójában⁴³ szerepel, a Rákóczi Józseffel foglalkozó török okmányok Csernovi alakjához áll közel. Zsecska Sziromahova ruszei történész szerint a falu nevének e gazdag történelmi változatossága, melyet szives volt rendelkezésemre bocsátani, a török informátoroknak köszönhető, akik kisebb-nagyobb hibával ejtették ki a bolgár helyneveket. Ez aligha magyarázható meg ilyen egyszerűen. Inkább arról lehet szó, hogy a változatok közt szereplő 'vojvoda' és 'voda' egymásnak megfelelnek. Úgy látszik, itt a bolgár 'vojvoda' szóból származott 'vodă' román szó (jelentésük egyformán 'vajda') megjelenésével kell számolnunk. Eszerint valamikor a 17. században a faluban túlsúlyba került román elem, amelyről még Mikes is szól, megváltoztatta a falu nevét. Hasonló 'vodă' elemmel összekötött román helynév az Al-Duna közelében ma is található (vö. Negru Vodă, Dragoş Vodă stb.). Később a falu birtoklásában végleg diadalmaskodó bolgár elem a 'voda' szóban már a bolgár 'víz' jelentést érezte, s ezért az előtte álló melléknevet vele egyeztetve jelentette meg a 'Csernavoda' alakot a régi 'Cserno vojvoda' helyén.

A 18. századi térképeken ugyancsak szerepel a Konstantinápoly felé vezető út mentén levő helységünk. Említik Guillaume Delisle, a híres francia geográfus Magyarország-térképei, valamint a század közepéről való német Seutter Duna-térképe, Janvier párizsi és a Homan-örökösök nürnbergi Magyarország-térképei.^{44a} Delisle 1703. évi térképén a bulgáriai helység neve „Czerno-

³⁸ Златарски, Васил: Dr. P. Matković: Putovanje Jakova Bongarsa od Beča u Carigradu god. 1585 (Jacques Bongars utazása Bécestől Konstantinápolyig 1585) [Könyvismertetés] Български преглед (Bolgár Szemle) 1897, 9: 110, 111.

³⁹ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054—1717. Olcsó Könyvtár 290. szám, 180.

⁴⁰ Иширков, А.: Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII век и главните селища край него. (Följegyzések a Rusze—Várna útról a 18. században és a mellette levő fő településekről.) Годишник на Софийския университет (A Szófiai Egyetem évkönyve) 1906—7, 129—152, 137. — Rad jugosl. Akademije 130, 107.

⁴¹ Нибуур, К.: Пътуване от Цариград през България през XVIII век. (Utazás Konstantinápolytól Bulgárián át a 18. században.) Периодическо списание (Folyóirat.) 1908, 69: 135. Иширков: 136.

⁴² Иширков: 136.

⁴³ Кесяков, Хр.: Стари пътувания през България. Граф Волфганг Еттингенски. (Régi utazások Bulgárián keresztül. Graf Wolfgang von Oettingen.) Периодическо списание 1899, 58; 633, 634.

^{44a} CARTE DE LA HONGRIE et des Pays qui en dependoient autrefois. Dressée sur un grand nombre de memoires et Cartes manuscrites ou imprimées. Rectifié par les Observations du Cte Marsilli et quelques autres. Par Guillaume De l'Isle Geographe, de l'Academie Royale des Sciences. A Paris chez l'Auteur sur le Quai de l'Horloge avec Privilège du Roy pour 20 ans. 1703 — Tabula Hungaria (így!) et Regionum, quae praeterea ab ea dependunt, delineata juxta magnum numerum anotationum et mappas manuscriptas vel impressas, Correcta per Observationes Comitiss Marsilli et non nullorum aliorum. Per G. de L'ISLE, Geographum Academiae Reg. Scientiarum apud Tob: Conr: Lotter Geogr. Aug. Vind. — Tabula Synoptica Totius Fluminis DANUBII a Fontibus usque ad Ostia, in qua omnes regiones, quas perfluit et amnes, quos recipit. Imprimis integrum HUNGARIAE, Walachiae... Bulgariae... delineata et aeri incisa cura et sumptibus Matthaei Seutteri S. Caes. et Reg. Cathol. Maj. Geogr. et Chalc. Augustae Vindel. — Le Royaume de Hongrie. Divisé en Haute et Basse Hongrie, Transilvanie, Sla-

voda” és a mai Cservena voda helyén található, azaz a bulgáriai Rusze várostól délre, melynek neve itt „Russik ou Oroschick”. A francia geográfus másik, Irmédi-Molnár László szerint (Térképalkotás. Bp. Tankönyvkiadó, 1970, 98. lapon 7. szám) 1780. évi térképén bulgáriai falunk „Czerno woda vel Zargliena woda”, Seutter térképén pedig hasonlóképpen, de összeírva „Czernowoda als Zargliena Woda” néven szerepel. Janvier francia térképész Irmédi-Molnár szerint (uo.) 1762. évi párizsi térképén bulgáriai helységünk neve „Czernovada” és „Russik” várostól délre van bejelölve. A helységnév első közös alakja megfelel a mikesi Cservavoda változatnak, de a melléknév bolgáros egyeztetése a „voda” főnévvel még nem hajtódtott végre. Már „Czernawoda” és ismét „Zargliena woda” a neve a Johann Baptist Homan (1664—1724) nürnbergi német térképrajzoló örökösei gondozásában megjelent térképen, Ruszétól (Oroschik, Rustik) délre. A helység második neve, a rendszeresen emlegetett „Zargliena woda” tudtommal eddig másutt nem bukkant fel. Ez talán az arab eredetű török „zahire” gabona jelentésű főnévből való bolgár nyelvjárási zájpe (gabona) szóval függ össze, de nincs kizárva, hogy benne a balkáni Zerkléné (*Ζερκληνή*) azonosítatlan klasszikus helynév változata rejlik.

Mikor és hogyan lett azonban Cservavodából a mai Cservena voda?

A megoldás kulcsát a budai születésű Kánitz Fülöp adja kezünkbe, a Balkán Kolumbusa. Nagybecsű „Donau-Bulgarien und der Balkan” című könyvének első kötetében találjuk a gothai Justus Perthes kiadó 1879-i keltezésű Bulgária-térképét, amelyen a keresett helyen „Tschernawoda” község van bejelölve. Erre a magyarázatot a mű harmadik kötetében találjuk, ahol ez olvasható: „Die erste Station von Rusčuk trägt den Namen des nahen östliches Dorfes Černa-oder Červena-voda.”^{44b} A helység részletes domborzati leírásából világos, hogy Kánitz mindezt személyes, helyszíni tapasztalatából merítette, tehát okvetlenül megbízható. Eszerint tehát a falunak még Kánitz érkezésekor, esetleg széles kiterjedése miatt, még két neve volt, — s az első értelme ’fekete víz’, a másodiké ’vörös víz’. Nyilván a szebben hangzó második változat diadalmaszkodott az első rovására.

A falu Kánitz által híven dokumentált kettős nevééről a helyi lakosság mit sem tud ma. Az állandóan gazdát cserélő falu lakossága, amely jelenleg zömében a Balkán hegység környékéről származott ide, nem rendelkezve hagyománnyal, váltig azt állítja, hogy falujukat mindig Cservena vodának hívták. A helybeliek tudnak falunevük eredetére magyarázatot, bizonyára népetimológiát. Szerintük falujukat azért hívják Cservena vodának, azaz ’vörös víz’-nek, mert valamikor a domb tövében a kút vize megvörösödött. Oka ennek az volt, hogy a pasa leánya beleölte magát. A lakosság a különös jelenségtől megrettenve a nevezetes kutat betemette, de helyét még meg tudják mutatni. Minthogy a bolgár folklór a vér színének jelölésére egyformán használja mind a ’fekete’, mind a ’vörös’ jelzőt, a hagyomány jó az elnevezés kettősségének a megmagyarázására is. Történelmi hitelében azonban nehéz hinni.

Arról, hogy a Rusze melletti Cservena voda valóban Rákóczi József és Mikes Kelemen Cservavodája, teljesen csak 1973 október végén győződtem meg, amikor Rákóczi-émlékek utáni kutatás céljából ellátogattam a községbe. Bár történész vonalon olyan jelzéseket kaptam a faluból, hogy Rákóczi József és magyarjai ottani tartózkodásának semmi nyoma nem maradt, eltökéltem, hogy személyesen járok a dolog végére.

vonie et Croatiae. Dressé par le Sr Janvier Geographe. A Paris chez Lattré, rue St Jacques, à la Ville de Bordeaux. Avec Privil du Roy. — HUNGARIAE ampliori significatu et veteris vel Methodicae complexae Regna Hungariae Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bulgariae, . . . Tabula ex recentissimis pariter et antiquissimis relationibus et monumentis concinnata ac secundum leges Projectionis Stereographicae legitima descripta a I. M. Hasio M. P. P. Curantibus Homanianis Heredibus.

^{44b} Kánitz, F.: Donau-Bulgarien und der Balkan. 2. javított kiadás, 3. kötet, Leipzig, 1880, 287. — A névcsereéről nem tud Қоледаров, Петър — Мичев. Николай: Промениите в имената и статута на селищата в България. 1878—1972 (A bulgáriai helységek név- és statutum-változásai. 1878—1972). София, 1973, 264.

Ruszeből, e teljesen modern és rohamosan fejlődő Duna menti városból két ízben utaztam ki a kétezer lakosú Cservena voda községbe, — október 29-én és 30-án. A kényelmes, modern betonúton most az út odáig gépkocsival és autóbusszon alig fél óra, hiszen Ruszétől való távolsága 17 km-nek van jelezve. A megnyitásra készülő kis helytörténeti múzeum rendezője, Zsecska Sziromahova történést tud Rákóczi József és hívei ottani tartózkodásáról és szívesen mutatja meg tablón annak a török okmánynak a fénymásolatát, melyet az akkori ruszcsuki kádi Rákóczi József halála után ingóságairól leltárként állítottatott össze. Megerősíti, hogy a falut a régi nyugati utazók Csernavodának is nevezték, sőt további névvariánsokkal szolgál. Mind Sziromahova, mind a községi tanács hivatalvezetője azonban kijelentik, hogy a faluban Rákócziék után semmiféle emlék nem maradt. Szavait azzal is alátámasztja, hogy Nagy Károly magyar újságíró sem talált a faluban és a templomnál semmiféle magyar emléket vagy sírt, és ezért elment inkább a szövetkezetet meglátogatni. Valóban Nagy Károly a magyar sajtóban kutatásainak az eredménytelenségéről számolt be.⁴⁵ Ezzel sem tudták azonban kedvemem szegni. Kértem, hogy ismerkedtesse nekem össze a helyi pópával azért, hogy nála is érdeklődjem, másrészt pedig el akartam látogatni a falu templomába. Mikes Kelemen ugyanis Törökországi leveleiben följegyezte, hogy személyesen temettette el Rákóczi Józsefet a falu templomában, s egyébként is Bulgáriában a templomok őrzik a legtöbb régiséget. Dimo Iv. Gencsev pópa, aki 1903-ban született a közeli Baszarbovo községben és 1924 óta a falu lelkésze, ugyancsak nem tudott semmi olyat mondani ami a faluban Rákóczi József és hívei itteni táborozására, s általában magyarok egykori jelenlétére emlékeztetne. A helyi néphagyomány nem tartotta fenn a magyarok nevét, a falu helynevei közül egyiknek sincs magyar vonatkozása. Ezek iránt másoknál is érdeklődtem, mikor beszédbe elegyedtem a helybeliekkel. Gencsev lelkész elmondta, hogy a falu a történelem folyamán többször elnéptelenedett török dúlások és járványok következtében, s ezért nem ismerik a történelmét. Amíg elvezetett templomához, nekem is elmesélte azt a törökökkel kapcsolatos háborzongató történetet, melyet Nagy Károly lejegyzett, — amikor török rablók a templomba menekült falu népére rátörték a templom vasalt kapuját, szerencsére azonban az oldalsó ajtón sikerült kiszökniök.

Cservena voda községnek e takaros kőtemploma 1860-ban épült, a török hódoltság végnapjaiban és a bolgár nemzeti megújulás virágkorában, mikor a gazdaságilag megerősödött és ezzel egyidejűleg öntudatosodott bolgarság országszerte egymás után emeltette a szebbnél szebb, mutatózó templomokat és állíttatta helyre a régi kolostorokat közadakozásból. A Cservena voda-i templom Dimitár Szerdjov neves trjávnai bolgár építőmester alkotása. Abban az időben a közép-bulgáriai Trjávna városa tömegesen nevelte ki a kiválóbbnál kiválóbb alkotóművészeket, — ikonfestőket, fafaragókat és építészeket is. Az utóbbiak közül való volt Dimitár Szerdjov, aki 1864-ben halt meg, körülbelül 72 éves korában, tehát 1792 körül szülehetett, és számos bolgár templom és híd megépítése fűződik nevéhez. Úgy látszik, még többet is alkotott, mint amennyit eddig tőle számon tartanak. Így a Cservena voda-i templom sem szerepel alkotásainak jegyzékén,⁴⁶ holott ehhez kétség nem fér. A templom felirata ezt minden oda belépőnek elárulja.

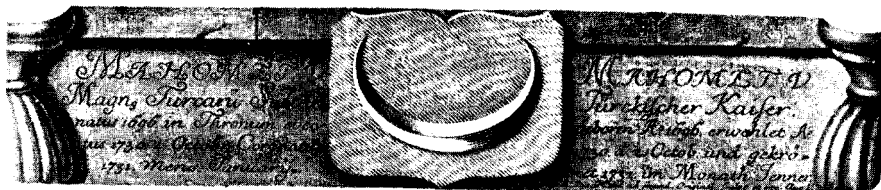
A templom nyilván utólag hozzáépített üvegezett előcsarnokában előtűró főkapun olajfestékekkel írott egyházi szláv felirat adja meg a templom adatait. A külső kapufélfákon a következő folytatódólagos szöveg olvasható: (baloldalt függőlegesen) „1860 МАИ 9-ГО (középen vízszintesen) ЗАЧНАСА СЕЇ ДОМЪ ѿ АРХИТЕКТОНА ДИМИТРА (jobboldalt függőlegesen) СЕРГЮ-ВІЧЪ ѿ ТРАВНА”, azaz 1860. május 9-én készült el ez az épület Dimitár Szerdjovics trjávnai építész által. A belső felkörös ív feliratszalagján a templom neve áll, hasonlóképpen olajfestékekkel felírva: „ХРАМЪ СТЫ АРХАНГЕЛСКЪИ СОБОРЪ БЪСЪ ПЛОТНЫ СЫЛІ”, azaz: A test nélküli erők Szent Arkangyal egyházának szentélye. Valószínűleg nem véletlenül emlékeztet

⁴⁵ Nagy Károly: Cservena Vodán mindenki a magyar sírt keresi. Őzsi képeslap Bulgáriából. Magyar Hírlap, 1973. december 1.

⁴⁶ Васи́лев, Асен: Български възрожденски майстори. Живописци, резбари, строители. (Bolgár megújulás-kori mesterek. Festők, fafaragók, építészek.) Szófia, 1965. 105—7.

1. Bákóczy József sírlapjának töredéke: az Erdély címerével egyesített Bákóczy-címer az aranygyapjas rend láncának keretében, angyaloktól körülveve. A címerkeret alatt kivethetők a levágott sírfelirat első sorának betűmaradványai

2. I. Mahmut török szultán (uralkodott 1730—1754)

3. Cserevoda község (Rusze megye) 1860-ban épült pravoszláv temploma és 1896. évből való harangtornya a műút mentén

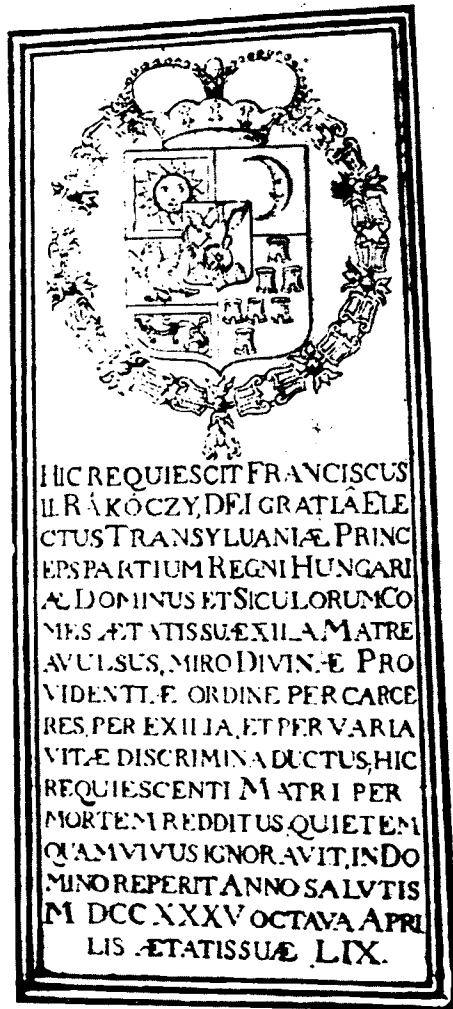
4. A Cserevoda-i templom barokk homlokzata a bejárat fölötti Rákóczi-címerrel

5. Rákóczi József sírlaptöredéke a középső ablakkal és a rá boruló timpanonszerű szerővel

6. A templom bejárati kapuja, fölötté Rákóczi József sírlaptöredéke

7. 11. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi sírlapja: fönt az aranygyapjas rend láncának keretében Erdély címere, középen külön szívpajzson a Rákóczi-címer, alatta a sírfelirat

a templom kissé fellengzős neve a moszkvai Arhangelszkij Szabor nevére, hanem a nemzete feltámasztását az oroszoktól remélő bolgár nép nehezen titkolható oroszbarát érzelmeit dokumentálja. A templom a bolgár nemzeti megújulás korának jellegzetes barokk stílusában épült és igen szép, jó állapotban van. Tornya az akkori szokás szerint nincs. A főkapuval szemben, tőle teljesen külön épült fel utólag harangtornya 1896-ban. Ezt is napra pontosan keltezi már egyáltalán nem archaizáló újbolgár nyelvű felirata, — a templommal szembenező oldalán: „НАПРАВИ СЕ ТОЗИ СТЪЛПЪ ОТЪ | ПРИХОДА НА ЦЕРКВАТА СВ| АРХАНГЕЛ. ВЪ 1896 Г. 19 | АПРИЛИ М ЦАНКО ИВАНОВ ОТЪ БОЖЕНЦИ”, azaz Készült e torony a Szent Arkangyal templom jövedelméből 1896. évi április 19-én. Canko Ivanov mester Bozsenciből. A harangtorony, benne harangokkal, tehát jóval a török uralom megszűnte után épült, mivel a törökök rendszerint nem engedélyezték a templomhoz torony építését. A torony szabályos nyolcszög alapú. Furcsa, nyugatiaskodó toronysisakja alig áll összhangban a templom hagyományörző építési stílusával, és rögtön látszik rajta, hogy nála fiatalabb korú.

Noha ebbe a templomba Rákóczi Józsefet Mikesék semmiképpen nem temethették, körültekintettem a templom belsejében. Sírhelynek semmi nyomát nem láttam, sőt a kőpadlózat igen újnak tűnt. Az ikonok ugyancsak újabbak, felirataik bolgár nyelvűek. Görög vagy egyéb nyelvű táblaképre nem bukkantam. Az ősz pápa kérésére megmutatta a templom régi iratait és anyakönyveit, melyeket az üvegezett előcsarnok egyik szekrényében őriz. Ezek adatai azonban csak kevésé előzték meg a templom építését, a legrégebbiek is a múlt század elejéről származtak. Idegen nyelvű régi irata, okmánya a templomnak egyáltalán nincs. A török hódoltság népnyomó rendszere gondoskodott minden régi érték megsemmisüléséről, ezért maradt fenn országosan is oly kevés emlék a hosszú félévezredes hódoltság korából.

A templom kőből rótt falain nincsenek régi sírkövek, de a közelében található régi sírkövek szép számban, bár többségük e századbeli. Régebbi és latin vagy egyéb nyelvű sírra, melyet Rákóczi József korára vonatkoztathattam volna, nem akadtam. A pápa sem tud ilyenekről. Láthatók itt-ott elszórtan kőtáblák, de feliratot rajtuk nem lehet fölfedezni, — többségük a régi templom melletti iskola maradványai. A templomnak pincéje, kriptája az öreg pápa szerint nincs, a felesége, aki tősgyökeres Cservena voda-i, azt állítja, hogy ilyesmi volt, de be van takarva. A templom új, fiatal pópája, Sztefan Mihajlov 1975-ben ezt azzal egészítette ki, hogy a templom elejében még most is van sír és homlokzatán a fal hosszú repedése éppen ennek következménye.

Cservena voda temploma igen becses értékű lett számunkra, mert külső homlokzatán, a főbejáratot őrző, vastag, akkor sötétkékre, ma sötétzöldre festett kőoszlopok fölött, középen, tehát előkelő helyen —, jó állapotban levő mintegy 1 m×1 m nagyságú homokkő dombormű a minden magyar szemnek oly kedves Rákóczi-címert ismertem föl.⁴⁷

A címer híven őrzi a Rákócziak családi címerének minden jellemző elemét: a hármal halmon meredező székérekereket és a róla fölropenni készülő, kiterjesztett szárnyú sasmarat. Mindez szervesen össze van elegyítve Erdély címerével.⁴⁸ Kétoldalt, a címerpajzson kívül láthatók a székelység jelképei, baloldalt az emberarcú sugárzó napkorong, jobboldalt az emberarcú mutató csipkézett holdsarló. A szászságot jelképező hét vár ábrázolása fölkerült a címerpajzsra, — a hármal halom, a székérekerek és a sas farka közti szabad területre, három sorban, 2—3—2 szimmetri-

⁴⁷ Bödey József: Ismeretlen Rákóczi-emlék Bulgáriában. Élet és Tudomány 29 (1974) 10 (március 8.): 434 és 464—5. — Bödey József: Rákóczi József sírlapja egy bolgár templom homlokzatán. Mai Bulgária, 1974, 9: 8—9. — Bödey József: Rákóczi József. Képes Újság, 1976. aug. 21. — Бюдей, Йожеф (Bödey József): Гербът на унгарския княз Ракоци в село Червена вода, Русенско (Rákóczi magyar herceg címere Cservena voda községben, Rusze megye). Векове (Századok), 5 (1976) 4: 37—47.— Bulgáriai visszhangja: Стамова, Йорданка: Изненадата на професор Бюдей (Bödey professzor meglepődése). Поглед, 22 април 1974 г., 10. — Сиромахова, Жечка: Принос на унгарски учен за историята на с. Червена вода. (Magyar tudós adaléka Cservena voda község történetéhez.) Дунавска правда (Dunai igazság), год. 30, бр. 97, 9 май 1974 г.

⁴⁸ Donászy Ferenc: Erdély címere. Turul 54 (1940) 3—4: 88—90.

kus elrendezésben. Az Erdély címerében szereplő sas, mint második sas, bizonyára művészi megfontolásból lemaradt a címerről, amire számos hazai példánk van. A Cservena voda-i Rákóczi-címer ennek ellenére nem szokványos, és nem egyszerűen II. Rákóczi Ferenc közismert fejedelmi címerének a folytatása, hanem régebbi előzményekre megy vissza.

A Rákócziak családi címere az évszázadok folyamán fejlődésen ment keresztül.⁴⁹ A címerek pontos megrajzoltatásával viselik általában nem sokat törődtek. Annak ellenére, hogy a Rákóczi-címert részletesen leírta és ábrázolta Rudolf király és császár 1597. május 27-én kelt adománylevele, amikor Rákóczi Zsigmond címerbővítést kapott, ezt senki nem tekintette szabálynak. Tudjuk, hogy a címerbővítés értelmében a család az addigi közönséges sas helyére jogot nyert a „római szent birodalmi sas” használatára, mely jobbában kivont görbe kardot tart. A továbbiakban ez az ábrázolás mégsem állandósult. Már az adományozott Rákóczi Zsigmond pecsétjein és kisebb ezüstpénzein a címerpajzs vágásvonala eltűnt. A vágásvonal elhagyása folytán a sas közvetlenül a kerékre került. Változott többször a kerék helye: lehetett nemcsak a halmok mögött, hanem fölöttük is. Másutt a korona maradt le a sas fejéről. Aztán a kerék küllőinek száma sem állandósult. További kombinációk váltak szükségessé a Rákóczi fejedelmek pénzein amiatt, hogy Erdély címerében is szerepelt sas. Az erdélyi fejedelmi pénzekben legáltalánosabb a fejedelem családi címerének szívpajzsként való ábrázolása Erdély címerében. A Rákóczi fejedelmek is nagyjából követték e gyakorlatot. Helyszűke miatt azonban a Rákóczi-ház erdélyi kisebb pénzein gyakran csak egyetlen sást ábrázoltak, és a családi címet is megkurtították. Az ábrázolt egyetlen címerbeli sas rendszerint oldalnézetben jelent meg, csak ritkán találjuk szembe állítva.⁵⁰ A sas általában balra tekintett, de elvéve némely pecséten jobbra is nézhetett.

Nos, lássuk, miként illeszkedik bele a Cservena voda-i Rákóczi címer e változatok sorába. Alulról kezdve, — az eredetileg hármás bérc itt hármás halomként jelenik meg, akárcsak II. Rákóczi Ferenc címerén, — valószínűleg a hagyományos nemzeti címer hatására. A kerék a hármás halom tetején áll és küllőinek száma nyolc. A II. Rákóczi Ferenc címerében megszokott vágásvonal azonban eltűnt. A tömött tollazatú, kiterjesztett szárnyú és hosszú tömött farkú sas-madár ennek következtében két lábbal áll a szekérkeréken. Ez a gazdag tollazatú sas már egyáltalán nem az adományozott „római szent birodalmi sas” gyér tollú madara, melyet Rákóczi Ferenc címerén látunk, s koronája síncs, csak bővítája. Jellemző rá, hogy hajlott csőrében hosszú szárú latin keresztet tart, — amire még visszatérünk. Egyébként a sas a családi hagyománynak megfelelően balra tekint, és feje a törzsével együtt oldalnézetben mutatkozik. Jobbjában nincs kivont kard, mindkét lába a keréken nyugszik, de kifejezetten csak a bal lába látszik kinyújtva, a jobb ujjait a bal takarja. II. Rákóczi Ferenc címerén a sas jobbában kivont görbe kard látszik és a kiterjesztett szárnyú sas az egyik ábrázoláson a nézővel szemben áll, másutt azonban oldalnézetben helyezkedik el, de általában mindig kivont görbe karddal a jobbában. A címerpajzson a Cservena voda-i címeren csak a szászságot jelentő hét várnak jutott hely Erdély címeréből, a székelységet jelképező sugárzó nap emberarca és a telő hold befelé tekintő emberprofilú csipkézett képe kétoldalt, szinte a barokkos kárpitba foglalva látható. Erdély címeréből a második sas Cservena vodán minden említés és utalás nélkül lemaradt. Rákóczi Ferenc címerén ilyen kombináció sehol nem szerepel. A címerpajzsra Cservena vodán is a Rákócziak szokásos zárt fejedelmi koronája borul, tetején keresztoszálgalmával.

A Cservena vodai-i Rákóczi-címer pontosan a leírt formában tulajdonképpen sehol nem található, de ábrázolásmódjának elemei a múltban gyökereznek és hazai emlékeken föllelhetők. A Cservena voda-i kőcímer első jellemző vonása, hogy a címerpajzson nincs vágásvonal. De a pajzs vágásvonala nem volt okvetlenül kötelező, és ha elmaradt, a sas hazai ábrázolásokon is a kerékre ült.⁵¹ A sast teljes oldalnézetben ábrázolták Rákóczi Zsigmond, valamint I. Rákóczi

⁴⁹ Czobor Alfréd: A Rákócziak címere és pecsétjeik. Turul 49 (1935) 49—65.

⁵⁰ Érdy János: Erdély érmei, képatlasszal. MTA kiadása. Pesten 1862.

⁵¹ Czobor: 51.

György és gyakran még II. Rákóczi György erdélyi fejedelmi pénzei.⁵² Az Erdély címerével egyesített Rákóczi fejedelmi pénzekben általában megőrződött az az erdélyi hagyomány, hogy Erdély címerének a közepébe szívpajzsra került a Rákócziak családi címere. A kisebb ezüst pénzekben és pecséteken azonban a második, az erdélyi sas elmaradhatott a Rákóczi-címer vágásvonal alatti részével, tehát a hármass halom mögött, vagy azon meredező kerékkel együtt. Ilyenkor a Rákóczi-pénzekben a második sást latin nyelvű nagybetűs A Q V I L A (= sas) felirat helyettesítette, és alája sorakozott a hét erdélyi vár. A sas szárnyai és farka dús tollazatúak.⁵³ Kivont görbe kard azonban volt a sas jobbájában. Persze ez alól is találtam kivételt, így például nincs I. Rákóczi György fejedelemnek egy 1637. évi pénzén és II. Rákóczi György két pénzén,⁵⁴ valamint I. és II. Rákóczi György közös pecsétjén.⁵⁵ Nincs kard a sas jobbájában II. Rákóczi Ferenc egy 1690-ben készült gyermekkori arcképe alatti címerén sem, sőt itt hiányzik a szekérkerék is a hármass halom mellől.⁵⁶ A Cservena voda-i templomon díszelgő Rákóczi-címer tehát leginkább I. és II. Rákóczi György archaizáló címerábrázolásaival rokon, mégis helyet szorított Erdély címere elemeinek, csak az erdélyi sas maradt el, mint művészileg zavaró második sas.

A Cservena voda-i kard nélküli, közönséges, tulajdonképpen bőbitás sas bizonyos visszatevést jelent az ősi Rákóczi-címernek Rudolf király és csásár adományozása előtti tömött tollazatú madáralakjához, melyben a kutatás eredeti szarkát gyanít,⁵⁷ csakhogy ennek bőbitája van. Az egészen bizonyos Habsburg-ellenesség sejthető, a „római szent birodalmi sas”, — a császári kegy — elvetése. A Cservena voda-i címerállat másik jellegzetessége, hogy csőrében latin keresztet tart. Ilyenféle Rákóczi-sasra sehol nincs példa, viszont megvan Havasalföld, Vlachia középkori vajdájának sasos címerében. A címerhasználat oda magyar hatásként származott át a Baszarabák révén, bár a sas csőrében szerepelt kereszt már Komninosz Vasziliosz császár (1333—40) pénzén is.⁵⁸ Valachia címerében ábrázolta a sást csőrében kereszttel Hrisztofor Zsefarovics Bécsben 1741-ben megjelent „Sztematografia” (Стематография) című címergyűjteményében. A Rákóczi-címer faragója Erdélyt és Havasalföldet vagy egynek vette, vagy összetévesztette őket, — aligha használta csupán a madár díszítésére. Ennek ellenére az előbbieken alapján kétségtelen, hogy a Cservena voda-i kődobormű Rákóczi erdélyi fejedelmi címet ábrázol.

Kinek a személyéhez fűződik e Rákóczi-címeres dobormű? A bolgár Cservena voda közösségben kézenfekvő, hogy egyedül Rákóczi József nevével hozható kapcsolatba. Itt volt a toborzó tábora, bár ő maga elég kevés időt töltött a faluban. Miután I. Mahmut szultánnal (1730—54) 1738. január 20-án Konstantinápolyban szövetségi szerződést írt alá Magyarországnak és Erdélynek Habsburgoktól független törökbarát ütközőállammá alakításáról,⁵⁹ és kiáltványt bocsátott közzé tettének megmagyarázására,⁶⁰ Drinápoly érintésével a Balkán hegységen át február 18-án érkezett a faluba három tábornoka és hívei, köztük Mikes Kelemen társaságában. De alig ismerkedett meg új állomáshelyével, március 27-én mindannyian az Al-Duna menti bolgár vidéken át Vidinbe, majd Orsova alá vonultak. Bizonyosan ennek az útnak során kerültek a bolgárok kezébe a Rákóczi-libertások olyan mennyiségben, hogy azokat a vidini piacon még a törökök alóli felszabadulás után is váltópénzként használták.⁶¹ Rákóczi József jelenlétére itt azért volt

⁵² Érdy János: Erdély érmei. Képatlasz. Pesten 1862, VII. tábla 8, X. tábla 2, 4, 6, 12, 15.

⁵³ Érdy: i. m. Képatlasz. VII. tábla 8, X. tábla 2, 4, 15.

⁵⁴ Érdy: i. m. Képatlasz. X. tábla 7, 11, 13.

⁵⁵ Bedeus, Joseph v. S(charberg): Die Wappen und Siegel der Fürsten und der einzelnen ständischen Nationen dieses Landes. Hermannstadt, 1838, képmelléklet: 17.

⁵⁶ Rákóczi Emlékkönyv (halálának kétszázéves fordulójára). Szerk. Lukinich Imre. Bp. (1935) 2. kötet 76.

⁵⁷ Czobor: 50.

⁵⁸ Elekes Lajos: A havasalvi vajdák címere a középkorban. Turul 56 (1942) 12—21.

⁵⁹ Thaly 1890: 405—414.

⁶⁰ Kont, Ignace: Le prince Joseph Rákóczi et la diplomatie française. Revue de Hongrie 10 (1912) 284—7.

⁶¹ Thallóczy Lajos: Utazás a Levantéban. Bp. 1882, 4.

szükség, mert a császáriak ellenében aratott török győzelmek miatt küszöbön állott temesvári és erdélyi bevonulása, melyet hazai mozgalmak támogattak.⁶² Minthogy az erdélyi hadműveletek elodázódtak, Rákóczi József egyenruhás huszáraival, akik között mindig magyar ruhában járt,⁶³ visszatért a mai Cservena vodába. Ruszében a fejedelmet, mivel még Vidinben megbetegedett, október 19-én már súlyos betegen emelték ki a hajóból. Innen 3—4 óra alatt régi Cservena voda-i szálláshelyükre értek. S Mikes Kelemen nemsokára szomorúan jegyezte be leveleskönyvébe, hogy ura november 10-én 38 éves korában a faluban elhunyt.⁶⁴ Az ifjú fejedelem holttestét Konstantinápolyba szállítása végett balzsamozva egy pincében tartogatta, de mikor a török hatóságok megtagadták annak engedélyezését, fél év múlva utasításukra kénytelen volt eltemettetni a helybeli görög-keleti templomba 1739. május 31-én; amint két levelében is említi.⁶⁵

Ezek után világos, hogy a Cservena voda-i Rákóczi-címer Rákóczi József sírlapjának része. Apja, II. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi sírlapját⁶⁶ a Cservena voda-i címerrel egybevetve kitűnik, hogy az utóbbi a Rákóczi József sírját fedő kőlap felső részét alkotta, s a felirata, mely biztosan alatta állott, ma hiányzik. A kőlap megcsonkítására beszédesen utal az a körülmény, hogy a címerész kerete alatt világosan kivehető baloldalt a hosszanti keretnek a megszakadása. Nyilvánvalóan a címer alatti bekeretezett részben következett a sírfelirat, melyet lefűrészeltek, talán amiatt, mert úgy megsérült, mint a címer jobb oldali alsó szöglete, vagy más okból, amire még visszatérünk. A Rákóczi-hagyomány meg is őrizte Rákóczi József négysoros latin hexameterekbe szedett sírfeliratát, mely így hangzott:

„Princeps Rákoczius Josephus, nomine primus
Hic requiem obtinuit, quam vivo terra negavit;
38-vos Annos aetatis suae cum numerasset
Hic sopor ingruit Laethum (így !), tumbamque subivit.”⁶⁷

A fiú sírfeliratát egybevetve apjával, kitűnik annak hangsúlyozása, hogy II. Rákóczi Ferenc Erdély választott fejedelme volt, míg a fiú feliratán a fejedelemség csak pusztá címként

⁶² Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti törökországi háborúk. Az első (1737) hadjáratú év. Hadtörténelmi Közlemények 36 (1935) 63—100, 259—97. — Rédvay István: Az 1736 és 1739 közötti török háborúk. Hadtörténelmi Közlemények 39 (1938) 31—58, 133—52. — Lukinich Imre: Az 1738—39-iki török háború és a Rákóczi-kérdés (székközlő értekezés). Akadémiai Értesítő 41 (1934) 446: 181—92. Az utolsó Rákócziak. Rákóczi Emlékkönyv. Bp. (1935) I. köt. — Esze Tamás—Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790 (Szerk. Spira György). Bp. 1952, 117—39. — Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955, 384.

⁶³ H. E. S.: Merckwürdiges Leben und Thaten des Prätendenten von Ungarn und Siebenbürgen Joseph Ragozy und seiner Vorfahren. Aus zuverlässigen Nachrichten und Urkunden der curiösen Welt zu Gefallen und Plaisir sorgfältig gesammelt. Franckfurt und Leipzig, 1739, 153, 156.

⁶⁴ Mikes 1906: 173—4.

⁶⁵ Mikes 1906, 175 és 176.

⁶⁶ Forster: 9.

⁶⁷ Saussure: 283. lapon lapalji jegyzetben = Mikes 1966: 715. Az utolsó sorban „Laethum” mindenképpen javítandó. Valószínű helyesbítése „Laetum”, A sírfelirat fordítása a javasolt javítással így hangzik:

Rákóczi József, név szerint az első,
Itt nyert nyugalmat, melyet tőle életében a föld megtagadott;
Mikor korának 38. évét számlálta,
Itt tört a vidámra mély álom, és alászállt a sírba.

hangzik. Mindkét sírfelirat egyébként kiemeli mind az apa, mind pedig fia hányatott életét. Mégis II. Rákóczi Ferenc sírírata szívélyesebb, meghatóbb, mint Rákóczi Józsefé. Az utóbbi elég rideg és hivatalos. Feltehetőleg mindkettő szerzője az irodalmár Mikes Kelemen volt. Kifejezésre is juttatta az öreg fejedelem iránti szeretetét és ragaszkodását, nemkülönben a fiatal fejedelem iránti ellenszenvét.

A Cserevena voda-i Rákóczi-címer tartozékai olyanok, hogy csakis Rákóczi József személyére vonatkozathatók.

Rákóczi József címerébe gyászoló hívei teljes joggal illesztették bele Erdély címerét. Rákóczi József nemcsak apja után örökletesen volt erdélyi fejedelem, hanem a Mahmut szultánnal kötött szerződés is előlegezte neki ezt, — sőt előlegezte neki apja összes címeit. A szerződés szövege elismerte Rákóczi Józsefet nemcsak Erdély örökletes fejedelmének, hanem Magyarország vezérlő fejedelmének, a Partium urának, a székelyek grófjának, sárosi főispánnak, munkácsi és makovicai hercegnek stb. Az al-dunai török táborban a feljegyzések szerint a török vezetők királyi fenségnek szólították.

A szultánnal kötött szerződés hangsúlyozta, hogy Rákóczi Józsefnek a szultán csak előlegezi és megválasztása esetén ismeri el ténylegesen a címeit. Talán erre utal a Cserevena voda-i címeren az a körülmény, hogy hívei itt a családi címerbe foglaltatták az erdélyi címer elemeit. Az apa sírkövén fordított a helyzet: az erdélyi fejedelmek hagyománya alapján Erdély címerében, annak közepén, azaz szív pajzson kapott helyet a családi címer. Tehát Rákóczi József címerén a családi hagyomány nyert hangsúlyt, apján viszont az erdélyi fejedelmi méltóság.

Az apa és fia sírlapjának egybevetéséből az is kitűnik, hogy a Cserevena-voda-i címeren a családi és erdélyi címer elemeit az aranygyapjas rend díszláncának stilizált ábrázolása foglalja egybe. Hasonló keretbe van illesztve a címer Rákóczi Ferenc sírlapján, csakhogy ott a rendjel részletei jobban kivehetők. A nemesebb márvány anyaga finomabb kidolgozást tett lehetővé, mint a homokkő. Ez nem egyszerű utánzás, mert Rákóczi József is tulajdonosa volt ennek a magas érdemrendnek. Mindjárt apja halála után szerette volna tőle örökölni, akkor azonban a spanyol király megtagadta tőle. De amikor Rákóczi József becsülete keleten felszökött, V. Fülöp spanyol király neki az aranygyapjas rendet adományozta és visszaadta nápolyi birtokait is. Tudjuk, hogy Rákóczi Ferenc annyira megbecsülte e magas érdemrendet, hogy a rend díszruhájában temettette el magát. Józsefet hasonlóképpen nagy örömmel töltötte el e megtiszteltetés. Végrendeletében Don Bonnra, aki neki az aranygyapjas rendet Madridból elhozta, kétezer piasztert hagyott.⁶⁸ Az aranygyapjas rend ábrázoltatásával Rákóczi József hívei talán a konstantinápolyi sírlap művészi megfogalmazását igyekeztek követni arra emlékezve, hogy azt apjának József emeltette fehér márványból, konstantinápolyi tartózkodásakor.

A Cserevena voda-i címert finoman megmunkált barokk stílusú, sőt reneszánszos növényindás és leveles díszítmény veszi körül, mely az aranygyapjas rend láncának ábrázolásán kívüli majdnem pontosan négyzetes keretet teljesen kitölti. A domborműves díszítés négy sarkában két-két virágban egyesülő inda négy kétpárszárnyú, test nélküli angyalhoz, tehát kerubhoz vezet. A kerubok arcukkal a címer felé fordulva kiterjesztett szárnyaikkal oltalmazzák a címert minden földi rossztól, s ugyanakkor magasba ragadják. Érdekes az angyalok hajviselete, jellegzetes — rövid gombafrizura.

Rákóczi József címere olyan kiforrott művész kiváló alkotása, hogy aligha készült a helyszínen. Hívei valamelyik közeli nagyobb városban rendelték, esetleg nem is Ruszéban. Talán a címer kövének vegyi vizsgálata erre több fényt fog deríteni.

A Cserevena voda-i templom, melynek homlokzatát ma Rákóczi József címere díszíti, Mihály arkangyalnak van szentelve, Arkangyal-egyház a neve. Minthogy Sziromahova szerint e templom egy régebbi, ezen a helyen állott templom kibővítése, valószínű, hogy Rákóczi Józsefet abba a templomba temették el. Ismerve Mihály arkangyal különleges szerepét a keresztény halotti

⁶⁸ Thaly 1890: 418.

kultuszban, miután a holtak lelkének másvilágra kísérőjeként örökölte az antik Hermész, sőt az egyiptomi sakálfejű Anubisz tevékenységét, jelvényeivel együtt, — lehetséges, hogy Rákóczi József temetkezési helyének a megválasztásakor nem véletlenül esett erre a templomra a magyarok választása. A templom védszentje, mely aligha változott, arra utal, hogy temetkezési helyül is szolgált. Hasonlóképpen nem véletlenül nevezték Arhangelszkij Szabornak, azaz Arkangyal-székesegyháznak Moszkvában a régi orosz cárok temetkezési helyét. Egyébként Cservena voda községben még hat régi templom helyét tartják nyilván. Közülük a temetői templom szolgáltatott sok követ a mostani megépítéséhez. Gencsev pópa még azt sem tartja kizártnak, hogy maga a Rákóczi-címer is onnan, a temetői templomból került a faluba. A temetői templomot majdnem teljesen széthordták, úgyhogy annak a helyén csak egy nagy gödör van néhány elárvult kővel. A további kutatásnak tehát nemcsak a mai templom körül, hanem a temetői templomnál is lesz keresni valója.

Ha Thallóczy Lajos 1892-ben felfigyelt volna Szamota István ugyanabban az évben közzétett Csernavoda—Cservena voda névazonosítására Thököly útjával kapcsolatban, Rákóczi József gyönyörű sírlaptöredékét már a mai helyén, azaz az országút menti Arkangyal-templom homlokzatán találta volna. Mi mentette meg e szép magyar műemléket az enyészettől? Írásos forrás erre nincs, de az eredmény ismeretében rekonstruálható, mi történt.

Ha igaz Thal Kálmán feltevése, hogy Rákóczi Ferenc óriási sírlapja alatt elsőnek József nevű fia utólag oda helyezett koporsóját találta meg, — máspedig ez igen valószínű, — akkor Cservena vodán Rákóczi József sírját a templombővítéskor üresen találták. A régi templom átépítője, Dimitár Szerdjov(ics) híres építész 1860-ban nem kívánta megsemmisíteni az angyaldíszes művészi kidolgozású sírlapot, mert helyes érzéssel felismerte annak értékét. Valószínűleg bolgár egyházi műemléknek nézte és elhatározta megmentését. A bolgár nemzeti megújulás korában divat lett a régi nemzeti hagyományok és műemlékek gyűjtése, s a bolgár nemzet legjobbjai régi kéziratokat és folklór-régiségeket gyűjtöttek. Egy régészahajlamú orvos, dr. Vaszil Hadzsisztojanov Beron pedig hazafias felbuzdulásában elkezdte még 1856-ban, tehát jóval a törökök alól való felzabadosulás előtt Tirnovo középkori bolgár főváros régiségeinek a kiadását.⁶⁹

A templomra került Rákóczi-címert ma is bolgár egyházi emléknek tekinti mind a lakosság, mind az egyház. Gencsev pópa a világ legtermészetesebb hangján magyarázta nekem, hogy a címerállat galamb, a címerre boruló fejedelmi korona szerinte pátriárkakorona, a szárnyas angyalfők meg nem szorulnak semmi magyarázatra.

Valóban egy teljes századdal később a bolgár reneszánszkori művészet produkált a Rákóczi-címer egyes részleteivel egybevethető kőfaragványokat.

A címer furcsa sasmadarára, melyet a pópa galambnak néz, erősen emlékeztet a gabrovói Istenszülő templomának kapuja fölötti kiterjesztett szárnyú és visszafelé tekintő bőbitás galamb 1866-ból.⁷⁰ A címert őrző angyalok megfelelői fellelhetők számos, 19. század közepéről való bolgár templom homlokzatán.⁷¹ Az 1851-ből származó trjávnai Mihály arkangyal templom kő kertkapujának két felső sarkában levő két szárnyas és dicsfényel körülvett angyalfejes féldomborműve⁷² igen hasonlít a Cservena voda-i címer fölötti szárnyas angyalfőhöz, amely a címer angyalait utánozza, primitívebb változatként. Időbeli közelségük folytán nincs kizárva, hogy e különálló szárnyasfők egyazon művész műhelyéből kerültek ki, hiszen a Cservena voda-i templom építész szintén a művészekben bővelkedő Trjávna városból származott. Hasonló szárnyas és dicsfényes angyalfő áll Elena városban az Istenszülő templom bejárati kapuja fölött, mely feliratának tanúsága

⁶⁹ Стоянов, Петър: С духа на възраждането. (A megújulás szellemével.) Отечествен фронт, 20 февруари 1974 г.

⁷⁰ Василиев, Асен—Силянуска-Новикова, Татяна—Труфешев, Николай—Любенова, Ива: Каменна пластика. (Kőszobrászat.) Szófia, 1973, Приложения, 241. kép.

⁷¹ Василиев stb.: 87. lap.

⁷² Василиев stb.: Пр. 242. kép.

szerint 1860-ban készült.⁷³ Kotel város Szentháromság templomának déli kapuján pedig két olyan szárnyas és dicsfényes angyalfej található, mely nemcsak ábrázolásmódjával emlékeztet a Rákóczi-címer angyalaira, — persze egészen primitív fokon —, hanem a félbombormű növényindés térkitöltő motívumával is.⁷⁴ Minthogy e dombormű 1871-ből való, nincs kizárva, hogy a Cservena voda-i címer hatására készült. Mindezek az emlegetett kőfaragványok azonban művészi színvonal tekintetében messzire elmaradnak címerünk mögött, pedig egy egész századdal fiatalabbak.

Valóban a felsorolt néhány egybevetési lehetőség megtéveszthette és meg is téveszti a helyi lakosságot a címer elfogadásában. Így történhetett, hogy azt sajátjaként tisztelve esztendő-kön át híven megőrizte. Az analógiákhoz képest szembeszökő művészi színvonalkülönbség a lakosságot még inkább ösztönözte a régi emlék megbecsülésére. Csak ez magyarázza azt a tényt, hogy a ma 238 éves magyar műemlék miként áll már 117 éve a Cservena voda-i templom homlokzatának fő helyén, — valóban különös becsben tartva.

Más volt a helyzet a sírlap négysoros latin nyelvű feliratával, mely Rákóczi Ferenc sírlapjának tanúsága szerint bizonyosan a fia sírkövén is szokásosan a címer alatt következett. Ez már egyáltalán nem illett egy pravoszláv templom homlokzatára. Amint a kő alsó élén látszik, ezt nyilván a címer beépítése előtt teljes egészében lefűrészelték, — a keret csonkja a bal oldali alsó sarkon mindent elárul. Lehet, hogy a felirati rész törött volt, de az sincs kizárva, hogy valahol teljes épen Cservena voda-i földben rejtőztek.

A kőlap közvetlen közelről való tüzetes megvizsgálásakor legutóbb örömmel állapíthattam meg, hogy alsó részét úgy fűrészelték le, hogy a fölirat eleje megmaradt. A betűk gondos lekálapálása ellenére több mélyebben bevészt betű nyoma látható és főleg a C és Z betűk kivethetők. Világosan látszik közelről és ujjal kitapintható a fölirat első két kapitális betűje teljes nagyságban. A sorkezdő PR megfelel a ránk hagyományozott és fentebb említett sírfölirat első szava, a PRINCEPS elejének. Látszik a második szó, a RAKOCZIUS belsejében levő mély vésetű CZ maradványa. Rajtuk kívül még néhány betű csonkja sejtethető, de olyan nagyok a betűk, hogy a megmaradt első sorba a harmadik szó már alig férhetett bele teljesen. Ezt azonban teljes bizonyossággal csak a betűk maradéktalan kiolvasása után mondhatjuk ki. Annyit mindenesetre a könnyen látható csonkok is igazolnak, hogy a sírlap Rákóczi Józsefé volt.

Külön kell szólni a címer fölötti ablakra boruló angyalábrázolásról. Ez első pillanatra igen hasonlít a fentebb említett, vele majdnem egykorú bulgáriai angyalábrázolásokhoz: test nélküli fejét dicsfény övezi —, de fontos részletében elüt tőlük. Míg a többiek feje hajatlan, ennek a dombormű angyalnak olyan „gombafrizurás” haja van, mint a Rákóczi-címer angyalainak, viszont művészi kidolgozás tekintetében messze mögöttük marad. Elüt még abban tőlük, hogy három pár szárnya van, tehát náluk magasabbrendű, — szeráf. Hasonló szeráfok nyugaton román kori templomok timpanonján szoktak szerepelni.⁷⁵ Elhelyezése itt is timpanonszerű, a középső ablak díszítésére föléje timpanont alkot. Ez a szeráf igen jellegzetes alkotás: a helyi művész igyekezett összhangba hozni a címer angyalaival azáltal, hogy hasonló hajviselettel látta el, de a helyi egyházi művészet szokásaihoz híven nem mellőzte a dicsfényt feje körül, — tehát nem lett azok egyik másolata.

Szerény véleményem szerint az ablak fölötti szeráfábrázolással a templom építész a Rákóczi-címer kerubjainak a szerepét határozottan kihangsúlyozta. A templom homlokzatára ilyen módon öt test nélküli angyal került. Ezek után joggal feltételezhető, hogy a templom nevébe, mely a fő kapun levő feliraton díszleg, Rákóczi József címerének test nélküli angyalai is beleértendők az említett „test nélküli erők” közé. Így lett a templomnak hosszú neve: „A test nélküli erők Szent Arkangyal egyházának szentélye.”

⁷³ Василиев stb.: Пр. 174—5. képek.

⁷⁴ Василиев stb.: Пр. 231—2. képek.

⁷⁵ Réau, Louis: Iconographie de l'art chrétien. 2. kötet I. (Paris, 1956) 41.

A Cservena voda-i templom homlokzatának díszítő színe a piros. Bizonyára ennek köszönhető, hogy a címer síma alapja rózsaszínűre van festve, úgyhogy azon a kiemelkedő részek eredeti kőszíne, a fényes sárgásbarna kitűnően érvényesül. Valószínű, hogy e színezés másodlagos és akkor történt, amikor a címert a templom díszítésére használták fel, bár eredeti, barokk kori színezése is elképzelhető.

Rákóczi József művészi sírkövének tehát külön története van. Felállítását után 121 évvel egyházi műemlékként valószínűleg ugyanannak a Cservena voda-i templomnak a díszítésére használta fel a bolgár egyház, — bár csonkultán — ,amelyben eredetileg volt, és azóta angyalábrázolásai révén szerepel a templom nevében. Az egyház és a lakosság saját emlékként kezelte a magyar műemléket és e módon megmentette az enyészettől az elmúlt viharos évszázadon keresztül.

Rákóczi Józsefnek a Cservena voda-i templomon meglelt sírlaptöredéke megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy ő ott halt meg és ott temették el. Tehát Rákóczi József toborzóhelye bolgár területen volt és ugyanúgy bolgár területről indult el népe felszabadítására a Habsburg uralom alól, mint Thököly Imre, és mint apja, Rákóczi Ferenc tervezte.

A Cservena voda-i templom harangtornyán új márványlap hirdeti, hogy a Rákóczi-címeres templom bekerült a bolgár nemzeti felszabadító mozgalom történetébe. Az Áprilisi Felkelés dicső előjátékaként 1875. szeptember 29. éjszakáján a Rákóczi-címer alatt egyenként belépve gyülekezett titkon a falu harminc főnyi felkelőcsapata, hogy e templomban tegyen esküt a török elleni harcra. Ekkor felszentelt zöld zászlajukat, melyet a híres ruszei Tonka anyó lánya, Petrana Obretenova hímzett, a következő évben Hriszto Botev bontotta ki ismét a Radetzky osztrák-magyar gőzhajón.⁷⁶

⁷⁶ Стойчев, Иван Кр.: Знамена и Ботѣвата чета (Zászlók és a Botev-csapat). София. 1940. — Bödey József: Botev felkelői tevékenysége a korabeli magyar sajtó tükrében. Filológiai Közlemény 5 (1959), 3—4: 433—443.